

MOGELIJKHEDEN EN BEPERKINGEN VAN HET NATIONAAL LIBERALISME ALS POLI- TIEKE EN FILOSOFISCHE POSITIE

*Patrick Loobuyck*¹

Abstract – During the last ten years of the twentieth century liberal nationalism became a well-known and attractive political philosophical position. Liberal nationalism can be understood as a liberal accommodation of the communitarian critique. The distinction between liberal nationalism and communitarianism seems clear at first sight. However, when taking a closer look the difference between both positions is more gradual than categorical. Not only do we discuss the relationship between liberal nationalism and communitarianism, we also consider the connection between liberal nationalism and liberal multiculturalism. Some authors like W. Kymlicka and Y. Tamir have sympathy for both theories. Contrary to their position, I will argue that multiculturalism is in fact not compatible with liberal nationalism. After discussing these theoretical issues, we consider some practical consequences of liberal nationalism and give some attention to the scope and limits of nation-building policies.

Inleiding

De laatste vijftien jaar heeft het nationaal liberalisme (of liberaal nationalisme) een respectabele positie in de Angelsaksische politieke filosofie verworven. Auteurs als Y. Tamir, D. Schnapper, D. Miller, J. Spinner, A. Margalit, J. Raz en W. Kymlicka zijn erin geslaagd een aantal nieuwe thema's in het liberale denken te integreren: het belang van het behoren tot een gemeenschap, het recht op zelfbestuur, de betekenis van een gedeelde nationale identiteit en het belang van een niet-neutrale cultuur- en taalpolitiek. Het liberaal nationalisme heeft ook het concept 'nationalisme' van onder het bruingebrande en bekrompen provincialistische stof gehaald en er een veel meer open, pluralistisch en inclusief elan aan gegeven. (Miller, 1995: ch.5; Tamir, 1993: 90; Kymlicka, 2001: 39ff.) Het liberaal nationalisme staat haaks op xenofobe, autoritaire, conservatieve, etnische en expansionistische versies van het nationalistische gedachtegoed.

In deze bijdrage wordt het nationaal liberalisme gesitueerd in het politiek filosofische landschap. Meerbepaald wordt de verhouding ten aanzien van het communitarisme en het multiculturalisme kritisch onder de loep genomen. Op het eind proberen we ook een zicht te krijgen op de praktische mogelijkheden en beperkingen van het nationaal liberalisme. Nogal wat auteurs zijn ervan overtuigd dat veel westerse landen *de facto* een liberaal nationalistische politiek hebben gevoerd. De praktijk van het liberaal nationalisme wordt vandaag echter geconfronteerd met ernstige uitdagingen als immigratie en globalisering (wat resulteert in transnationale bindingen), de onmogelijkheid van dwin-

¹ De auteur is deeltijds docent verbonden aan het Centrum Pieter Gillis, UAntwerpen en deeltijds doctor-assistent verbonden aan de vakgroep Wijsbegeerte en Moraalwetenschappen, UGent. Ik dank Roland Pierik voor zijn bedenkingen en suggesties.

gende *nation-building policies* en het bestaan van multinationale staten en gemeenschappen (zoals de Europese unie).

1. Nationalisme binnen liberale grenzen

Het startpunt van liberaal nationalist is het liberalisme. De waarde van het nationalisme, die om allerlei redenen dikwijls is miskend, wordt geduid binnen het kader van het liberale denken. Liberaal nationalist zijn ervan overtuigd dat het nationalisme mogelijkheden biedt om het liberaal (egalitaristische) denken te versterken en te verfijnen. (cf. Tamir, 1993: 4) Liberaal democratische waarden zoals sociale rechtvaardigheid, respect, democratie, pluralisme en individuele vrijheid '*are best achieved in a nation-state – i.e. in a state which has diffused a common national identity, culture, and language among its citizens*'. (Kymlicka, 2001: 228)

Het liberaal nationalisme wijst op een aantal herkenbare elementen, en dat heeft mede het succes van de positie bepaald. Ondanks het feit dat het discours over wereldburger-schap en cosmopolitisme opgang maakt, voelen de meeste burgers zich nog steeds aangesproken door hun 'nationale identiteit' – wat dat ook moge betekenen. Bovendien moeten we vaststellen dat de meeste liberale staten *de facto* een liberaal nationalistische politiek gevoerd hebben en nog steeds voeren. (cf. Kymlicka, 2001: 25; 2002: 263-4) Alle globalisering, inter- en transnationalisme ten spijt zijn 'naties' en bijhorende 'nationaliteiten' nog steeds belangrijke en functionele politieke concepten.

Liberaal nationalist wijzen op het belang van een gedeelde nationaliteit als voorwaarde voor het in praktijk brengen van democratie en solidariteit. Deze gedeelde nationale identiteit kan objectief zijn, d.i. mensen hebben feitelijk enkele elementen gemeenschappelijk zoals taal, territorium, publieke cultuur, religie of geschiedenis; en/of deze nationale identiteit kan subjectief zijn, d.i. mensen *geloven* dat ze om bepaalde redenen bij elkaar horen en er is zoiets als een nationaal zelfbewustzijn. (cf. Tamir, 1993: 66; Mason, 2000: 116-17)

Er is discussie over wat een nationale identiteit nu juist is en sommigen beweren dat ze niet eens bestaat. Een eenvoudig voorbeeld moet volstaan om de 'realiteit' van een nationale identiteit te verduidelijken. Iemand die in de Belgische Kempen net onder de grens met Nederland woont, voelt zich op heel wat punten meer verwant met iemand die in Kortrijk woont dan met de Nederlander die slechts op een paar kilometer van hem afwoont. Ze hebben immers dezelfde premier, kijken naar dezelfde programma's, volgen dezelfde voetbalcompetitie, hebben dezelfde mediasterren, kunnen van gedachten wisselen over de structuur van het onderwijs, de ziekenfondsen en de vakbonden, enzovoort. Hoewel Vlamingen en Nederlanders dezelfde taal spreken, wordt het in de meeste conversaties tussen hen meteen duidelijk dat men geen nationale identiteit met elkaar deelt.

2. De verborgen nationalistische agenda van het klassieke liberalisme

Het politiek filosofisch succes van het liberaal nationalisme heeft ook te maken met het feit dat het een aantal elementen, die het liberalisme impliciet vooronderstelde, thematiseert en verduidelijkt. Miller schrijft in zijn conclusie van zijn werk over het belang van nationaliteit dat

in many liberal writers the assumption of common nationality goes unnoticed because it is taken for granted. Political philosophers will simply begin an argument about 'how society' or 'the political community' should organize itself – which principles of equality it should follow, for instance – without laying out the assumptions they are making about the kind of community in which the principles will be applied. (Miller, 1995: 185)

Tamir (1993: ch. 6) heeft het over de 'nationalistische verborgen agenda van het liberalisme': de sociale rechtvaardigheid en de solidariteit aan de basis van de verzorgingsstaat ontwikkelt zich bij voorkeur binnen nationale grenzen en veronderstelt gemeenschapsvorming; het liberalisme werkt met een exclusieve notie van (nationaal) burgerschap waarbij ook nieuwe mensen lid kunnen worden van de club maar anderen uitgesloten worden; en het liberalisme veronderstelt dat mensen zich met hun nationale instellingen identificeren, zich loyaal opstellen ten aanzien van hun nationale overheid en politiek kunnen participeren in de publieke ruimte.

J.S. Mill had in de 19de eeuw al een duidelijke aanzet gegeven om liberalisme en nationalisme samen te denken. In *Consideration on Representative Government* (1861: ch. 16) schrijft hij:

Free institutions are next to impossible in a country made up of different nationalities. Among a people without fellow-feeling, especially if they read and speak different languages, the united public opinion, necessary to the working of representative government, cannot exist.

Mill is er zich van bewust dat culturele en talige diversiteit de mogelijkheid van een samenleving niet noodzakelijk moet uitsluiten (hij verwijst naar België) als er maar een gedeelde nationale identiteit bestaat. Deze identiteit zal zich echter sterker kunnen ontwikkelen indien er wel culturele en talige homogeniteit aanwezig is.

De suggesties die Mill doet inzake het belang van een nationale identiteit en het behoren tot een nationale gemeenschap hebben in de liberale traditie verder niet veel aandacht gekregen, hoewel ze wel als impliciete vooronderstellingen zijn blijven functioneren. Het vraagstuk van rechtvaardigheid, herverdeling en *fairness* situeert zich noodzakelijk binnen particuliere en afgebakende politieke contexten. (Dworkin, 1986: 208) Het egalitair liberalisme vooronderstelt (meestal impliciet) het bestaan van gesloten (nationale) gemeenschappen waarbinnen *a theory of justice* gestalte kan krijgen. Zo schrijft Rawls dat de grenzen van zijn ideeën over rechtvaardigheid voorgegeven zijn 'by the notion of a self-contained national community', waarbij hij deze gemeenschap opvat als een associatieve groep van mensen die instemmen met de *public principles of justice*. (Rawls, 1971: 457, 474) Anders dan bij de liberaal nationalistes gaat het dus om een formele, procedurele politieke gemeenschap waarbinnen mensen niet noodzakelijk ook culturele elementen met elkaar delen. De liberaal nationalistes confronteren de vertegenwoordigers van het klassiek rawlsiaans liberalisme met de paradox dat ze eigenlijk een vorm

van nationale gemeenschap vooronderstellen, maar het niet thematiseren of proberen inhoudelijk te bepalen. *While ignoring or dismissing nationhood, they were relying on tacit assumptions about the ubiquity of nations to make their theories work.* (Canovan, 2001: 204; zie ook Canovan, 1996: 27ff.; Miller, 1995: 93; Tamir, 1993: 117ff; Nickel, 1990)

Het nationaal liberalisme identificeert het nationaal gemeenschapsgevoel dus als een onmisbaar (maar verborgen) element van het liberale egalitarisme en andere liberaal democratische theorieën. Zonder deze gedeelde identiteit staan de theorieën van bijvoorbeeld Rawls en Dworkin op losse schroeven. Een gedeelde nationale identiteit is een *noodzakelijke* maar veel te weinig gethematiseerde vooronderstelling wil men democratische deliberatie, sociaal economische herverdeling en solidariteit in een (pluriforme) gemeenschap kunnen denken.

3. Het liberaal nationalisme komt niet uit de lucht gevallen

3.1. *Het liberaal nationalisme als antwoord op het communitarisme*

Met Kymlicka (2002: 261ff.) kunnen we het liberaal nationalisme duiden als een liberaal antwoord op een belangrijke communitaristische kritiek. Auteurs als R. Bellah, A. Etzioni, M. Sandel en Ch. Taylor hebben erop gewezen dat de instemming met abstracte principes van rechtvaardigheid een onvoldoende grond is voor het tot stand komen van een gemeenschap waarbinnen die principes aan het werk gezet kunnen worden. Het klassieke egalitair liberalisme zou geen aandacht hebben voor de sociale voorwaarden die het concretiseren van de eigen doelstellingen mogelijk moeten maken. Voornamelijk de solidariteit waarbij mensen zich achter herverdelende maatregelen moeten scharen die ten koste van het eigenbelang in het voordeel zijn van sociaal zwakkeren en minderbedeelden, zou niet kunnen bestaan zonder een prepolitiek gemeenschapsgevoel. (cf. Sandel, 1982; Taylor, 1995: 184; 1985; 1985a; Miller, 1988; Walzer, 1983: 31ff.). Volgens communitaristen is het sociologisch naïef te veronderstellen dat solidariteit als abstract principe kan functioneren in een ‘gemeenschap van vreemden’. Solidariteit wordt in praktijk gebracht in een concrete gemeenschap van mensen die zich in elkaar erkennen en die een vorm van (lots)verbondenheid met elkaar voelen.

Als de overheid dit noodzakelijke gemeenschapsgevoel wil creëren, dan moet het af van de idee dat ze volledig neutraal moet staan ten aanzien van de verschillende opvattingen van het goede leven. De egalitair liberale doelstellingen zijn niet gediend met een overheid die volstrekte neutraliteit nastreeft op vlak van culturele oriëntatie, taal en tradities. De overheid moet veeleer gemeenschapsvormend optreden door bepaalde waarden, tradities en gedeelde opvattingen van het goede leven door te geven, te promoten en in bepaalde gevallen zelfs op te leggen. Een samenleving die zich hoedt voor een niet-neutrale *politics of the common good* zou resulteren in een ‘gedemoraliseerde’ samenleving die vroeg of laat op de rand van ‘ontbinding’ komt te staan. (Taylor, 1995: 203; zie ook Sandel, 1984 en Taylor, 1985)

De ‘nationaal liberalen’ hebben deze kritiek ter harte genomen: wie erop wil toezien dat mensen zich concreet solidair weten met anderen, zal meer moeten doen dan enkel politieke en morele rechtvaardigheidsbeginselen uitdenken en aan de man brengen. Het is naïef om het over solidariteit, herverdeling en rechtvaardigheid te hebben als men een belangrijke vooronderstelling opdat solidariteit in de praktijk zou kunnen werken, negeert. Ze willen daarom op zoek gaan naar ‘gemeenschapsvormende elementen’ die ondanks *the fact of pluralism* stabiliteit, vertrouwen en solidariteit in praktijk mogelijk maken. Tegelijk wil men niet teruggrijpen naar het ideaal van de homogene gemeenschap waarbinnen een welbepaalde opvatting van het goede leven wordt opgelegd. Dit is in de huidige maatschappelijke context onhaalbaar en vanuit (liberaal) ethisch oogpunt onwenselijk. De analyse van het communitarisme wordt dus voor een groot stuk gedeeld, maar de oplossing die het nationaal liberalisme naar voren schuift, is ‘liberaler’: het stelt geen naar paternalisme ruikende *politics of the common good* voor en de gemeenschappelijke identiteit, als essentiële voorwaarde voor het samenleven, wordt vager en minder dik ingevuld. Burgers in een solidaire, democratische samenleving moeten meer gemeenschappelijk dan enkel instemmen met politieke en morele principes, maar minder dan een gedeelde opvatting over het goede leven. (Kymlicka, 2002: 261 ff.)

De liberale nationalistenv stellen daarom voor om een ‘nationale identiteit’ te promoten: de nationale identiteit laat culturele, sociale en etnische diversiteit toe, en creëert tegelijk een gevoel van verbondenheid en kan als motivationele basis dienen voor solidariteit. Tamir (1993: 117) argumenteert dat ‘de liberale welvaartsstaat noodzakelijk gebaseerd is op bepaalde nationale overtuigingen’ en volgens Miller (1988; 1989: ch. 9; 1995: 90 ff.) zouden socialisten er daarom goed aan doen zich sterker dan de klassieke liberalen te engageren voor de idee van de natiestaat als context waarbinnen sociale solidariteit in praktijk gebracht kan worden.

Het liberaal nationalisme doet dus een ernstige poging om het (liberaal egalitaristische) vraagstuk over rechtvaardigheid te integreren met het (communitaristische) vraagstuk over gemeenschapsvorming, lidmaatschap en bronnen van solidariteit. Een politieke gemeenschap waarbinnen solidariteitsmechanismen aan het werk zijn kan niet gedacht worden als een associatie van gelijke en vrije individuen die zich verbonden weten door het gezamenlijk instemmen met een abstracte rechtvaardigheidsbeginselen. Tegelijk willen liberaal nationalistenv niet zover gaan als het communitarisme. De *sense of belonging* moet niet gecreëerd worden door een paternalistische *politics of the common good* maar door een gedeelde nationale identiteit. Het gemeenschapsdenken situeert zich op het niveau van de (pluralistische) natiestaat en de *nation-building policies* moeten ruimte laten voor heel wat verschillende particuliere opvattingen van het goede leven. Het streven naar een gedeelde nationale identiteit kan niet impliceren dat mensen een religie, levensbeschouwing of cultuur met elkaar moeten delen. Mensen met dezelfde nationale identiteit kunnen fundamenteel van mening verschillen over ‘*the ultimate ends in life*’. Communitaristische auteurs zouden een gedeelde nationale identiteit als basis voor een politiek van solidariteit daarom ook te bescheiden, dun en abstract vinden en stellen voor om meer aandacht te hebben voor meer lokale gemeenschapsniveaus en concretere vormen van solidariteit. (cf. MacIntyre, 1981: 221, 1994: 302-3; Sandel, 1984a: 93) Het verschil tussen liberaal nationalistenv en communitaristen is daarom ook *a matter of scope*.

Communitarians typically talk about our attachment to subnational groups – churches, neighbourhoods, family, unions, etc. – rather than to the larger society which encompasses these subgroups. (Kymlicka, 1995: 92; zie ook Kymlicka, 2002: 264-8; Tamir, 1993: 103-4)

Zowel het communitarisme als het nationaal liberalisme wijzen op het belang van de vraag ‘wat hebben mensen gemeenschappelijk en wat bindt ons?’. Het belang van een gedeelde (al dan niet nationale) cultuur die mensen samenhoudt wordt geëxpliciteerd. Toch krijgt die gedeelde cultuur een ander statuut in het communitarisme dan in het nationaal liberalisme. De gedeelde cultuur heeft in het nationaal liberalisme een instrumentele waarde. Het wordt gedacht als een *context of choice* die noodzakelijk is willen autonome subjecten keuzes kunnen maken of als een noodzakelijk bindmiddel om democratie en solidariteit in de praktijk te kunnen omzetten. In het communitarisme heeft de gedeelde cultuur naast de instrumentele waarde, ook een intrinsieke waarde. Culturen worden door veel communitaristen beschouwd als belangrijk en beschermwaardig *op zich*, los van de specifieke functionaliteit ervan.

3.2. *Verhouding liberaal nationalisme – multiculturalisme – communitarisme*

De opkomst van het liberaal nationalisme en het liberaal multiculturalisme in de Angelsaksische politieke filosofie loopt vrij parallel en wordt in belangrijke mate zelfs door dezelfde auteurs uitgedragen. Onder meer Will Kymlicka heeft met zijn *Liberalism, community, and culture* (1989) en *Multicultural citizenship* (1995) baanbrekend werk geleverd, maar ook in Yael Tamir's *Liberal nationalism* is het multiculturalisme bijna even sterk aanwezig als het nationalisme.

Deze vervlechting is geen toeval gezien beide posities op bepaalde punten dezelfde tekorten van het klassieke liberalisme thematiseren: 1. het recht op het beleven van de eigen (nationale) cultuur en het belang van een culturele context waarbinnen mensen hun individuele leven kunnen kiezen en uitbouwen, en 2. het feit dat culturele en nationale neutraliteit van de overheid onmogelijk is.

Wat het eerste betreft, er is dus een gemeenschappelijke aandacht voor het feit dat mensen niet als contextloze, vrijzwevende atomen gedacht kunnen worden maar steeds cultureel zijn ingebed. Deze culturele inbedding is bovendien niet fnuikend voor de autonomie en keuzevrijheid van mensen. Het omgekeerde is waar: toegang tot de eigen cultuur kan als een primair sociaal goed worden beschouwd dat minimaal gegarandeerd moet worden door de overheid, want het gaat om iets dat alle mensen essentieel nodig hebben, los van hun particuliere opvatting over het goede leven. Keuzevrijheid en deel uitmaken van een gemeenschap, cultuur en traditie staan elkaar niet in de weg, maar zijn complementair: *no individual can be context-free, but all can be free within a context*. (Tamir, 1993: 14, zie ook Kymlicka, 1989: ch. 8; 1995: ch. 5; Raz, 1994: 176; Margalit & Raz, 1990: 447-9)

Ook op dit punt is het liberaal nationalisme (en het multiculturalisme) een antwoord op een communitaristische kritiek op het klassieke liberalisme. Communitaristen hebben er op gewezen dat gemeenschappelijke waarden die in culturen, tradities en gemeen-

schappen terug te vinden zijn van constitutief belang zijn voor de identiteitsopbouw van individuen. (Sandel, 1982: 161-5; 1984a; Taylor, 1989: deel 1; MacIntyre, 1981: ch. 15) De liberale politiek filosofen zouden teveel vertrekken van een illusoir mensbeeld: het autonome subject dat vrij zijn waarden en opvattingen kan kiezen als een *unencumbered self*. Volgens communitaristen zijn mensen steeds ingebed en gesitueerd in sociale netwerken, culturele praktijken, tradities en gemeenschappen. Mensen kunnen niet zomaar vrij hun eigen identiteit kiezen, maar *krijgen* een identiteit waar ze onlosmakelijk mee verbonden zijn en die ze daarom moeilijk in vraag kunnen stellen zonder zichzelf te verwerpen.

Wat betreft dit laatste benadrukken *liberale* nationalisten en multiculturalisten dat mensen wel steeds in staat zijn om hun cultureel-ingebed-zijn te overdenken, er elementen van te wijzigen of te verwerpen en als dusdanig als autonome subjecten toch steeds verantwoordelijk zijn voor de keuzes die ze maken. (Tamir, 1993: 23-5; Kymlicka, 1989: 57-8; 1995: 91) Tamir gaat hierin verder dan Kymlicka. (cf. Levey, 2001: 671-4) Kymlicka benadrukt *the unchosen nature of cultural membership*, terwijl Tamir de nadruk legt op de constitutieve *keuze* die mensen maken. Tamir stelt het recht op culturele, constitutieve keuzes zelfs zo centraal dat ze ervoor pleit respect op te brengen voor de keuze van mensen voor een niet-liberaal leven (kiezen voor een leven in een slotklooster, lid worden van Opus Dei of Hare Krishna). De *preservation and proliferation of the condition of autonomy* mag geen voorrang krijgen op *the preservation and proliferation of forms of life that individuals may autonomously decide to pursue*. (Tamir, 1993: 31-2) Kymlicka daarentegen benadrukt dat niet-liberale praktijken en cultuurelementen waar mensen zich niet in vrijheid kunnen van afkeren (*exit-option*) niet getolereerd kunnen worden. (Kymlicka, 1995: 35-44; zie ook Raz, 1986: 417)

Wat het tweede betreft wordt erop gewezen dat een volledige scheiding tussen staat en (nationale of etnische) cultuur een onmogelijke onderneming is. Waar het klassieke liberalisme van Rawls (1971, 1993) en Dworkin (1978) sterk de nadruk legde op de neutraliteit van de staat, wordt nu erkend dat deze idee van *benign neglect* incoherent en in de feiten onhoudbaar is. (Kymlicka, 1995: 107-15; 2001: 24; Tamir, 1993: 148-9, 163; Miller, 1995: 195) Een overheid kan niet anders dan keuzes maken die cultureel niet neutraal zijn, denken we maar aan de keuzes van publieke feestdagen, van nationale symbolen maar ook aan de invulling die gegeven wordt aan het taal- cultuur- en media-beleid en het onderwijscurriculum. Anders dan in de klassiek liberale visie wordt het feit dat de overheid geen volledige neutraliteit kan verwezenlijken op zich niet als een probleem beschouwd. De niet-neutraliteit mag echter niet tot onrechtvaardige behandeling van (minderheids)groepen aanleiding geven. Waar dit toch het geval is en neutraliteit onmogelijk blijkt, moeten er maatregelen genomen worden die de nadelen die bepaalde groepen ondervinden compenseren. Het inzicht dat neutraliteit een mythe is, wordt door multiculturalisten als argument gebruikt om (groepsgedifferentieerde) maatregelen te legitimeren die nationale of etnische minderheden beschermen. In die zin kan het multiculturalisme inderdaad beschouwd worden als *a response to nation-building*. (Kymlicka, 2002: 343-7)

Het liberaal nationalisme gaat echter nog een stap verder. Het stelt niet alleen dat neutraliteit feitelijk onmogelijk is, de niet-neutraliteit zou ook ‘functioneel noodzakelijk’ zijn voor de stabiliteit en het functioneren van de democratische natiestaat en haar instellingen. (cf. Abizadeh, 2004) Zonder een gedeelde particuliere nationale identiteit

zou ook solidariteit onmogelijk zijn wat een overheid ertoe moet aanzetten om deze gedeelde identiteit ook te bevorderen. De meeste vertegenwoordigers van het nationaal liberalisme verdedigen als dusdanig niet alleen de ‘zwakke nationaliteitsthese’ die stelt dat de zoektocht naar een draagvlak voor solidariteit tussen mensen zonder een gemeenschappelijke nationale identiteit moeilijker is dan in een volstrekt homogene natiestaat. (cf. Loobuyck, 2006a) Er wordt gesteld dat de nationale context de *noodzakelijke* matrix is waarbinnen solidariteit, democratie en wederzijds vertrouwen kan ontstaan. (Tamir, 1993: 117, 121; Miller, 1995: 98; 1998: 49; Canovan, 1996: 97, 101-2; Kymlicka, 2001: 238-9) Zonder een gedeelde nationaliteit is burgerschap met alle bijhorende rechten en plichten een onmogelijke zaak.

Nationality and citizenship complement one another. Without a common national identity, there is nothing to hold citizens together, no reason for extending the role just to these people and not to others... Nationality gives people the common identity that makes it possible for them to conceive of shaping their world together. Citizenship gives them the practical means of doing so. (Miller: 1989. 245)

4. Zwaktes en onduidelijkheden van het nationaal liberalisme

4.1. *Het graduele verschil tussen liberaal nationalisme en communitarisme*

Het liberaal nationalisme is mede een sterke positie doordat het enkele belangrijke communitaristische en multiculturalistische kritieken aan het adres van het klassieke liberalisme ernstig neemt en een poging doet eraan tegemoet te komen.

De verhouding tot het communitarisme en het multiculturalisme roept echter ook enkele vragen op. Hoewel het verschil met het communitarisme duidelijk lijkt, is het onderscheid bij bepaalde auteurs eerder vaag. Dit heeft in eerste instantie al te maken met het feit dat het communitarisme voornamelijk een label is dat bepaalde auteurs door niet-communitaristen is opgekleefd. Niet iedere filosoof die communitaristisch wordt genoemd, beschouwt zichzelf als dusdanig. Er is bovendien ook sprake van ‘communitaristische liberalen’ of ‘liberale communitaristen’. Zo heeft het (vroege) werk van David Miller, die één van de bekendste liberaal nationalistische auteurs is, een communitaristische inslag. (cf. Miller, 1988) Charles Taylor van zijn kant legt heel wat onmiskenbaar communitaristische accenten, maar op verschillende plaatsen lijkt hij nauwelijks van het liberaal nationalisme af te wijken en wordt hij door anderen ook als een liberaal nationalist beschouwd. Hij pleit wel voor een (communitaristische?) niet-neutrale *politics of the common good* maar dan wel op het niveau van de (natie)staat. Hij wijst op het belang van *patriotic identification with a historical community founded on certain values*. (Taylor, 1995: ch. 10) Het verschil met liberaal nationalist lijkt vooral te liggen in de aard van de gedeelde nationale identiteit. Volgens Tamir (1993: 90) en Kymlicka (1995: 105) ligt deze identiteit buiten de normatieve sfeer en heeft ze niets met gedeelde morele waarden te maken. In *Shared and divergent values* wijst Taylor er echter op dat

patriotic identification niet noodzakelijk op gedeelde waarden hoeft te steunen. Hij heeft het over *a plurality of ways of belonging* waarbij met name ook het instemmen met een vorm van *deep diversity* de basis voor een gedeeld nationaal project kan zijn. (zie ook Redhead, 2002)

Someone of, say, Italian extraction in Toronto or Ukrainian extraction in Edmonton might indeed feel Canadian as a bearer of individual rights in a multicultural mosaic. His or her belonging would not pass through some other community, although the ethnic identity might be important to him or her in various ways. But this person might nevertheless accept that a Québécois or a Cree or a Dene might belong in a very different way, that these persons were Canadian through being members of their national communities. Reciprocally, the Québécois, Cree, or Dene would accept the perfect legitimacy of the mosaic identity. (Taylor 1993, 183)

4.2. *De spanningsverhouding tussen het liberaal nationalisme en het multiculturalisme*

Hoewel er in theorie duidelijk een onderscheid is tussen het liberaal nationalisme en het communitarisme, is de verhouding in de praktijk soms eerder vaag of op z'n minsts gradueel. Het probleem met de verhouding tussen het liberaal nationalisme en het multiculturalisme is juist omgekeerd: hoewel beide denkrichtingen zich parallel ontwikkelen en veel gemeenschappelijk lijken te hebben, treedt er bij nader inzien toch een spanningsveld op tussen de twee posities. Gezien de verwevenheid van beide posities kan dit spanningsveld zich zelfs manifesteren bij één en dezelfde auteur. Deze spanning heeft onder meer te maken met de verschillende finaliteit van beide posities. Terwijl het liberaal multiculturalisme in de eerste plaats bekommerd is om het recht van *individuen*, is het liberaal nationalisme gericht op het belang van de *samenleving*. (cf. Levey, 2001: 677ff.) Het liberaal multiculturalisme verdedigt het recht van mensen op een eigen culturele, nationale context *because of the role it plays in enabling meaningful individual choice and in supporting self-identity* (Kymlicka, 1995: 105, 83; zie ook Raz, 1994: 176). Dit wordt ook het 'autonomie-argument' genoemd. Het liberaal nationalisme echter verdedigt het recht van mensen op een eigen culturele, nationale context omdat *'without a common national identity, there is nothing to hold citizens together'* (Miller, 1989: 245) en *the community-like nature of the nation-state is particularly well suited, and perhaps even necessary, to the notion of the liberal welfare state'* (Tamir, 1993: 121). We kunnen dit het 'functioneel argument' noemen. Het (multiculturele) recht van individuen op het beleven van de eigen cultuur (binnen liberale grenzen) kan echter botsen met de (nationalistisch liberale) idee dat een gedeelde nationale identiteit noodzakelijk is voor het functioneren van een welvaartstaat. Het eerste stimuleert diversiteit en pluralisme, het tweede remt pluralisme af. (cf. Abizadeh, 2004: 233-40)

Een deel van het probleem ligt in het feit dat verschillende auteurs het argument van het multiculturalisme (het autonomie-argument) gebruiken om het liberaal nationalisme kracht bij te zetten. Een gedeelde nationale identiteit is immers niet alleen van belang voor het functioneren van de liberale democratie in haar geheel, het respect voor de nationale cultuur is ook een *individueel* recht omdat het een noodzakelijke keuzecontext is en omdat lidmaatschap van een (nationale) cultuur een onvermijdelijk en constitutief

kenmerk is van iemands identiteit en autonomie. (Tamir, 1993: 36, 38, 84; Miller, 1995: 85-6, 146-8, 184; Kymlicka, 1995: 80, 83; voor een kritische bespreking van het argument zie Patten, 1999)

Miller (1995: 85-6, 146-8) benadrukt dat dit autonomie-argument enkel opgaat voor nationale culturen. Kymlicka heeft het voornamelijk over het belang van een *societal culture* en dat lijkt in belangrijke mate overeen te komen met een nationale cultuur. (Kymlicka, 1995: 76-80) Raz (1994) en Tamir (1993) echter stellen dat ook op andere niet-nationale niveaus het autonomie-argument kan spelen. Hierdoor echter kan onvoldoende een onderscheid gemaakt worden tussen het recht op een eigen (subnationale, etnische, religieuze) cultuur en het recht op een eigen *nationale* cultuur. Tamir (1993: 68) stelt dat zij het onderscheid tussen naties en andere culturele groepen niet duidelijk kan maken en in het voorwoord van de tweede editie van *Liberal Nationalism* (1995: xvii) schrijft ze dan ook terecht dat ‘*in my account of nationalism the terms multiculturalism and multinationalism can be used interchangeably*’. Naties zijn een speciaal soort van *cultural communities* (1993: 58) en *the right to national self-determination is merely a particular case of the right to culture* (1993: 73). Omdat ze onvoldoende het onderscheid maakt tussen *cultural claims* en *national claims*, kan ze echter niet duidelijk maken waarom (het recht op) een nationale identiteit zoveel belangrijker zou zijn dan het recht op een andere culturele identiteit. (cf. Levey, 2001: 681) Ook in haar pleidooi voor *a morality of community* toont ze onvoldoende aan waarom gemeenschapsmoraal, waarbij men bijzondere verplichtingen heeft ten aanzien van de andere leden van de gemeenschap, noodzakelijk op het niveau van de natie gesitueerd hoeft te zijn (1993: ch. 5).

Miller (1995: 146-7) stelt terecht de volgende vraag: als een nationale cultuur beschermd en gepromoot dient te worden *as a source of identity and a condition for personal choice*, waarom zou dat argument dan niet gelden voor subnationale (bv. etnische of religieuze) culturen, *which may be equally essential to a person's sense of her own identity, and equally important in providing a rich array of options to choose between?* De positie van Tamir ten aanzien van deze vraag is duidelijk:

The cultural interpretation of the right to national self-determination highlights the importance of provisions aimed at protecting the cultural, religious, and linguistic identity of minorities and assuring them an opportunity to live alongside the majority, cooperating amicably with it, while at the same time preserving the characteristics which distinguish them from the majority, and satisfying the ensuing special needs. (Tamir, 1993: 76)

De vraag is echter hoeveel diversiteit een natiestaat uiteindelijk kan verdragen. Ook naar aanleiding van de positie van Kymlicka kunnen we die vraag stellen. Volgens Kymlicka kan een overheid niet anders dan kiezen welke *societal cultures* het ondersteunt en moet het feit dat deze keuze gemaakt moet worden niet betreurd worden. Deze keuze is echter nooit cultureel of etnisch neutraal: *there is no way to have a complete 'separation of state and ethnicity'* (Kymlicka, 1995: 115; zie ook Tamir, 1993: 149) De vraag die daaruit voortkomt voor een multiculturalist is *how to ensure that these unavoidable forms of support for particular ethnic and national groups are provided fairly* (Kymlicka, 1995: 115). Indien groepen inderdaad nadeel ondervinden, moeten er speciale ondersteunende maatregelen getroffen worden naar die groepen toe. Opnieuw kunnen we de vraag stellen hoeveel diversiteit een natiestaat uiteindelijk kan verdragen.

Is het ondersteunen van die culturele en etnische diversiteit niet in tegenspraak met de vraag die het liberaal nationalisme stelt: hoe kunnen we een gedeelde en noodzakelijke nationale identiteit zogoed mogelijk promoten en verspreiden? Kymlicka en Tamir die zowel het liberaal multiculturalistische petje als het liberaal nationalistische petje dragen, komen op dat punt uiteindelijk in de moeilijkheden. Kunnen we tegelijk een nationale identiteit promoten en minderheidstalen beschermen? Kunnen we tegelijk de etnische of religieuze cultuur en identiteit van aboriginals of migranten willen beschermen en tegelijk hopen dat ze zich ook de nationale identiteit van de meerderheid eigen maken? De vraag naar bijzondere behandeling van etnische minderheden en het toekennen van wat Kymlicka *polyethnic rights* noemt, zijn immers vooral gericht op de bescherming, toegang en beleving van de eigen etnische minderheidscultuur en heeft als dusdanig niets te maken met de toegang tot de bredere, nationale *societal culture*. (Levey, 2001: 675)

Uiteindelijk zal men moeten kiezen voor het multiculturalisme *of* voor het liberaal nationalisme. Ofwel is een gedeelde nationale identiteit essentieel en moet het beleid zich daarop richten eventueel ten koste van minderheidsculturen, ofwel is het recht op het beleven van de eigen cultuur essentieel en kan dit ten koste gaan van een sterke gedeelde nationale identiteit. Anders geformuleerd (cf. Abizadeh, 2004: 233-8): ofwel stellen we vast dat een overheid *in praktijk* nooit helemaal neutraal kan zijn en compenseren we de groepen die nadeel ondervinden van deze niet-neutraliteit (multiculturalisme); ofwel stellen we dat een overheid *in principe* nooit helemaal neutraal kan zijn omdat een vorm van nationale homogeniteit functioneel noodzakelijk is voor de werking van de democratie en de welvaartstaat (liberaal nationalisme).

Het klinkt wel mooi in theorie dat het promoten van een gedeelde nationale cultuur niets met waarden te maken heeft en helemaal geen vorm van culturele assimilatie tot gevolg hoeft te hebben, in praktijk is dit veel complexer. Uiteindelijk is de feitelijke keerzijde van het liberaal nationalisme een gematigde en geleidelijke assimilatiepolitiek. Het nationaal liberalisme in haar sterke vorm stelt immers dat een gedeelde nationale identiteit noodzakelijk is en bevat dus een *homogeneity imperative*. (cf. Abizadeh, 2004: 238) Dit is een morele kost die echter niet noodzakelijk onrechtvaardig hoeft te zijn, zeker als de assimilatie niet gedwongen is of ingegeven door de superioriteit van de eigen (nationale) cultuur. Het belang van een gedeelde nationale cultuur kan veel groter zijn dan de kleine kost die het als gevolg heeft. (cf. Mason, 1999: 271; 2000, 127)

In vergelijking met Tamir en Kymlicka neemt Miller de meest consequente (en minst multiculturele) positie in. Hij argumenteert dat de overheid een gedeelde nationale identiteit moet promoten die sterker is dan etnische of religieuze identiteiten die mensen verdelen. Subculturen mogen bestaan zolang ze de nationale identiteit niet ondermijnen en migranten mogen hun eigen waarden en hun religieuze of etnische identiteit behouden maar ze moeten tegelijk hun nieuwe nationale identiteit hartelijk tot de hunne maken en mensen die zich daar niet kunnen vinden moeten afscheiden of assimileren. (Miller, 1988; 1989: 237, 279, 284, 288; 1995: 136, 142) In bepaalde omstandigheden kan geopteerd worden voor *partial self-determination* in plaats van afscheiding en onafhankelijkheid. (Miller, 1995: 116-8) Anders dan voor Kymlicka (1989: ch. 8-11; 1995) is het toekennen van minderheidsrechten (*special rights above and beyond the common rights of citizenship*) aan etnische minderheden voor Miller geen optie. (Miller, 1995: 146ff.) Hij wijst er wel op dat de nationale identiteit geen statisch gegeven is en

dat op basis van een nieuwe sociale realiteit en collectieve dialoog de nationale identiteit kan geherinterpreteerd worden op een manier waarbij minderheidsgroepen zich beter geaccepteerd weten. (Miller, 1995: 126-30, 142, 146, 188)

What must happen in general is that existing national identities must be stripped of elements that are repugnant to the self-understanding of one or more component groups, while members of these groups must themselves be willing to embrace an inclusive nationality, and in the process to shed elements of *their* values which are at odds with its principles. (Miller, 1995: 142)

5. Liberaal nationalisme in de praktijk

Volgens het liberaal nationalisme zijn er goede redenen om de wereld zo in te richten dat de staatsstructuur zoveel mogelijk samenvalt met de grenzen van naties en indien dit niet het geval is regelingen te treffen die aan de nationale verzuchtingen van mensen tegemoet kunnen komen. (Tamir, 1993: ch.3; Miller, 1995: ch. 4) Dit impliceert in elk geval een vorm van migratiecontrole en in sommige gevallen ook het wijzigen van politieke structuren of van de landsgrenzen zelf.

Eenmaal op het niveau van de natiestaat is het van belang dat het beleid maximale inspanningen levert om een gedeelde nationale identiteit te promoten. Vanuit liberaal, anti-paternalistisch oogpunt zijn niet alle middelen goed om de nationale identiteit te bevorderen. Zo kunnen een welbepaalde etnische cultuur, een particuliere levensbeschouwing of godsdienst niet als nationaal bindmiddel worden voorgesteld. Het proces van *nation-building* mag niet in de val trappen om bij mensen één welbepaalde conceptie van het goede leven te promoten. Het beleid zal dus op een ietwat diffusere manier moeten verlopen: bevorderen van en inspelen op het bewustzijn dat we tot eenzelfde intergenerationele samenleving behoren, dat we met mensen eenzelfde territorium delen en een gezamenlijke geschiedenis en toekomst hebben. Ook de keuzes die men onvermijdelijk moet maken inzake taal, officiële feestdagen, uniformen en staatsymbolen kunnen mensen met de nationale identiteit confronteren. Tamir (1993: 8-9, 53-4, 70, 73-4) legt vooral de nadruk op het creëren van een niet-neutrale publieke sfeer waarin de nationale cultuur uitgedrukt wordt en waarin zoveel mogelijk mensen die lid zijn van de samenleving zich erkend weten. Vanzelfsprekend spelen onderwijs en media hierbij een bijzonder belangrijke rol. Scholen moeten volgens Miller (1995: 142-3) niet de plaats zijn waar diverse specifieke culturele identiteiten intact gehouden moeten worden. Het zijn plaatsen *where a common national identity is reproduced and children prepared for democratic citizenship*.

Ondanks het belang van *nation-building policies* gaat er in de politiek filosofische literatuur maar weinig aandacht naar. Er wordt wel verwezen naar de rol van onderwijs en taal (Miller, 1995: 141-5, 189; Kymlicka, 2001: 25, 311ff.; Tamir, 1993: 152), maar vragen als ‘in hoeverre en met welke middelen kan een nationale identiteit afgedwongen worden’, komen nauwelijks aan bod. We veronderstellen dat het liberaal nationalisme een onthaalbeleid of inburgeringsbeleid voor nieuwkomers zoals dat in Nederland en Vlaanderen bestaat, zou ondersteunen, maar ook hier houdt men het in de literatuur bij de algemene aanbeveling dat de overheid mensen moet aanzetten de nieuwe nationale identiteit over te nemen. (cf. Miller, 1995: 130) Ook over de nationaliteitswetge-

ving die de mogelijkheden en modaliteiten bepaalt om de nationaliteit van de gastsamenleving aan te nemen, vinden we in de liberaal nationalistische literatuur bijzonder weinig terug.

Dit is des te opmerkelijker gezien we door de immigratiegeschiedenis en de migratierealiteit steeds geconfronteerd worden met groepen mensen die de nationale identiteit van het gastland niet of in mindere mate delen. De sociale realiteit leert ons dat het wenselijk is dat een gedeelde nationale identiteit actief bevorderd wordt, maar *nation-building policies* zijn in elk geval beperkt in hun mogelijkheden omdat de nationale identiteit niet afdwingbaar is. Dit laatste zou niet alleen onwenselijk zijn vanuit een liberaal perspectief, het is per definitie ook onmogelijk. We sluiten niet uit dat mensen in bepaalde omstandigheden voor een andere nationale identiteit kunnen kiezen of daarin kunnen groeien (cf. Tamir, 1993: 25ff.), maar mensen kunnen niet zomaar van identiteit veranderen op bevel of tegen hun wil in. Mensen kunnen zelfs officieel van nationaliteit veranderen zonder zich tot die nieuwe nationaliteit te bekennen. Een Turkse immigrant die in België leeft kan officieel Belg worden en zelfs de taal leren, maar we kunnen nooit afdwingen dat hij zich ook op de eerste plaats Belg voelt. Zo kunnen we mensen ook wel stimuleren om de Belgische media te volgen, maar we kunnen niet verbieden dat ze naar Aljazeera, CNN of de Turkse televisie kijken. En wat de taal betreft kunnen we mensen wel aanmoedigen en zelfs verplichten de taal van de gastsamenleving te leren (in het belang van de emancipatie en participatie van de betrokken individuen), maar we kunnen hen niet verplichten afstand te nemen van het gebruik van de eigen taal. Bovendien zijn er regio's waar verschillende talen gemengd aanwezig zijn, zoals in Brussel, en waar de taal dus minder als bindmiddel kan optreden dan in homogene eentalige gebieden.

Men kan dus maximaal inzetten op het creëren en verspreiden van een gedeelde nationale identiteit, we moeten er toch rekening mee houden dat dit in de huidige context van globalisering en immigratie niet steeds helemaal kan slagen. De traditionele idee van de natiestaat als “één staat-één taal-één cultuur” staat in ieder geval onder druk en maakt het *de facto* onwenselijk om burgerschap helemaal met *nationale* identiteit en *nationale* betrokkenheid te laten samenvallen. Sommige migranten(groepen) die naar hier komen, behouden immers lang (soms over generaties heen) banden en betrokkenheid met de landen van herkomst. Ook het feit dat mensen zich bijvoorbeeld met een bepaalde godsdienst associëren, kan voor transnationale verbanden zorgen. Het feit dat migranten sociale, culturele, politieke en/of economische banden behouden met het land van herkomst, sluit echter niet noodzakelijk uit dat ze ook hun verantwoordelijkheid willen opnemen voor en in de gastsamenleving. Interessant in dit verband is het pleidooi voor het leren omgaan met ‘transnationaal burgerschap’. De immigratierealiteit kan immers niet voorkomen dat immigranten meervoudige bindingen en loyaliteiten hebben en dat hoeft ook niet noodzakelijk negatief te worden geduid. (Portes, 1999, 2001, 2002; Faist, 2000; Christiansen, 2004; Snel & Engbersen, 2002)

Het (homogeen) beeld van de samenleving dat aan de basis ligt van het liberaal nationalisme is sociologisch naïef. Bovendien is geen empirische evidentie voor de sterke these van het liberaal nationalisme dat een gedeelde nationale identiteit een *noodzakelijke* voorwaarde is voor het functioneren van de liberale democratie en de welvaartstaat. Een gedeelde nationale identiteit zorgt dat er gemakkelijker een stevig draagvlak voor solidariteit kan worden gevonden, maar er zijn verschillende voorbeelden die aan-

tonen dat solidariteit en democratie ook mogelijk is zonder. (voor discussie cf. Van Parijs, 2004) We kunnen denken aan multinationale staten of politieke constructies als de EU, maar ook aan de solidariteit in multi-etnische immigratielanden waar niet alle mensen dezelfde nationale identiteit delen. Ondanks cultuurverschillen en verschillende nationale identificaties kan toch een gedeeld burgerschap, *a sense of belonging together* en onderling vertrouwen ontstaan. (cf. Weinstock, 1999) Een belangrijk element van gemeenschappelijkheid is alvast dat mensen in dezelfde sociale, politieke, juridische en economische ruimte leven. Wat mensen delen ontstaat door *het gedeeld participeren zelf*, niet noodzakelijk door een gedeeld nationaal gevoel. (Loobuyck, 2006; 2006a) Lotsverbondenheid en vertrouwen als voorwaarde voor solidariteit kunnen gecreëerd worden op basis van nationaliteit, maar ook (en misschien zelfs meer) doordat mensen in dezelfde straat wonen, met elkaar op de werkvloer aan de slag moeten, kinderen op dezelfde school hebben, met dezelfde instellingen geconfronteerd worden of samen sporten. Het liberaal nationalisme geeft een goeie aanzet om de basis voor solidariteit, vertrouwen en betrokkenheid in een pluralistische samenleving te duiden en te versterken. Gelet op de sociale realiteit van de immigratiesamenleving zullen we echter toch op zoek moeten gaan naar andere en aanvullende beleidsmaatregelen en mechanismen die voor onderling vertrouwen, solidariteit en betrokkenheid (kunnen) zorgen.

Literatuur

- ABIZADEH, A. (2004), 'Liberal nationalist versus postnational social integration: on the nation's ethno-cultural particularity and 'concreteness'', *Nations and Nationalism*, 10, 3, 231-250.
- BELLAH, R. (ed.) (1985), *Habits of the heart: individualism and commitment in American life*, University of California Press, Berkeley & Los Angeles.
- CANOVAN, M. (1996), *Nationhood and political theory*, Edward Elgar, Cheltenham.
- CANOVAN, M. (2001), 'Sleeping dogs, prowling cats and soaring doves: three paradoxes in the political theory of nationhood', *Political Studies*, 49, 203-215.
- CHRISTIANSEN, F. (ed.) (2004), *The politics of multiple belonging*, Ashgate, Aldershot.
- DWORKIN, R. (1978), *Liberalism*, in HAMPSHIRE, S. (ed.), *Public and private morality*, Cambridge University Press, Cambridge.
- DWORKIN, R. (1986), *Law's empire*, Fontana Press, London.
- ETZIONI, A. (1993), *The spirit of community: rights, responsibilities and the communitarian agenda*, Crown Publisher, New York
- FAIST, T. (2000), 'Transnationalization in international migration: implications for the study of citizenship and culture', *Ethnic and Racial Studies*, 23, 189-222.

- KYMLICKA, W. (1989), *Liberalism, community, and culture*, Clarendon Press, Oxford.
- KYMLICKA, W. (2001), *Politics in the vernacular. Nationalism, multiculturalism, and citizenship*, Oxford University Press, Oxford.
- KYMLICKA, W. (2002), *Contemporary political philosophy. An introduction*, Oxford University Press, Oxford.
- LEVEY, G.B. (2001), 'Liberal nationalism and cultural rights', *Political Studies*, 49, 670-691.
- LOOBUYCK, P. (2006), 'Wat hebben Thomas, Kevin en Mohammed met elkaar te maken? Burgerschap en nationaliteit als politiek-filosofische concepten' *Samenleving en politiek*, 13, 2, 45-55.
- LOOBUYCK, P. (2006a), How solidarity works in highly diversified societies. How far do we get with national liberalism?, paper presented at the ALSF 2006 annual conference: social justice in practice, Dublin, 28th june-1st july 2006.
- MACINTYRE, A. (1981), *After Virtue*, Duckworth, London.
- MACINTYRE, A. (1994), 'A partial response to my critics', in HORTON, J. & MENDUS, C. (eds.), *After MacIntyre*, Polity, Cambridge, 283-304.
- MARGALIT, A. & RAZ, J. (1990), 'National self-determination', *Journal of Philosophy* 87, 9, 439-61.
- MASON, A. (1999), 'Political community, liberal nationalism, and the ethics of assimilation', *Ethics*, 109, 2, 261-286.
- MASON, A. (2000), *Community, solidarity and belonging*, Cambridge University Press, Cambridge.
- MILLER, D. (1988), 'In what sense must socialism be communitarian?', *Social Philosophy and Policy*, 6, 2, 51-73.
- MILLER, D. (1989), *Market, state and community*, Clarendon Press, Oxford.
- MILLER, D. (1995), *On nationality*, Clarendon Press, Oxford.
- NICKEL, J.W. (1990), 'Rawls on political community and principles of justice', *Law and Philosophy*, 9, 205-16.
- PATTEN, A. (1999), 'The autonomy argument for liberal nationalism', *Nations and Nationalism*, 5, 1, 1-17.
- RAWLS, J. (1971), *A theory of justice*, Harvard University Press, Cambridge Mass.
- RAWLS, J. (1993), *Political liberalism*, Columbia University Press, New York.
- RAZ, J. (1986), *The morality of freedom*, Clarendon Press, Oxford.
- RAZ, J. (1994), 'Multiculturalism: a liberal perspective', in RAZ, J., *Ethics in the Public Domain: Essays in the Morality of Law and Politics*, Clarendon Press, Oxford, 155-76.

- REDHEAD, Ch. (2002), *Charles Taylor. Thinking and living deep diversity*, Rowman & Littlefield, Lanham.
- SANDEL, M. (1982), *Liberalism and the limits of justice*, Cambridge University Press, Cambridge.
- SANDEL, M. (1984), 'Morality and the liberal ideal', *New Republic*, 190, 15-17.
- SANDEL, M. (1984a), 'The procedural republic and the unencumbered self', *Political Theory* 12, 81-96.
- SCHNAPPER, D. (1994), *La communauté des citoyens: sur l'idée moderne de nation*, Gallimard, Paris.
- SCHNAPPER, D. & BACHELIER, C. (2000), *Qu'est-ce que la citoyenneté*, Gallimard, Paris.
- SNEL, E. & ENGBERSEN, G. (2002), 'Op weg naar transnationaal burgerschap. De schuivende panelen van internationale migratie', in *Transnationaal Nederland*, het 23ste jaarboek voor het democratisch socialisme, Wiardi Beckmanstichting, De Arbeiderspers, Amsterdam, 23-48.
- SPINNER, J. (1994), *The boundaries of citizenship: race, ethnicity and nationality in the liberal state*, John Hopkins University Press, Baltimore.
- TAMIR, Y. (1993), *Liberal nationalism*, Princeton University Press, Princeton.
- TAYLOR, Ch. (1985), 'The nature and scope of distributive justice', in TAYLOR, Ch., *Philosophy and the human science*, Cambridge University Press, Cambridge, 289-317.
- TAYLOR, Ch. (1985a): 'Alternative futures: legitimacy, identity and alienation in late twentieth century Canada', in CAIRNS, A. & WILLIAMS, C., *Constitutionalism, citizenship and society in Canada*, University of Toronto Press, Toronto, 183-229.
- TAYLOR, Ch. (1989), *Sources of the self. The making of the modern identity*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.).
- TAYLOR, Ch. (1993), 'Shared and divergent values', in LAFOREST, G. (ed.), *Reconciling the solitudes: essays on Canadian federalism and nationalism*, McGill-Queen's university press, Montreal, 155-186.
- TAYLOR, Ch. (1995), 'Cross-purposes: the liberal-communitarian debate', in TAYLOR, Ch., *Philosophical arguments*, Harvard University Press, Cambridge, ch. 10.
- VAN PARIJS, Ph. (ed.) (2004), *Cultural diversity versus economic solidarity. Is there a tension? How must it be resolved*, de boeck université, Brussel.
- WALZER, M. (1983), *Spheres of justice*, Blackwell, Oxford.
- WEINSTOCK, D. (1999), 'Building trust in divided societies', in *The journal of political philosophy*, 7, 3, 287-307.